

ISSN 2319-8648

Current Global Reviewer

International Research Journal Registered & Recognized Higher
Education For All Subjects & All Languages

Editor In Chief

Arun B. Godam

Dec - 16 - 17

Current Global Reviewer

ISSN 2319-8648

International Research Journals Registered & Recognized
Higher Education For All Subjects & All Languages

EDITOR IN CHIEF
Mr. Arun B. Godam

Vol II Issue VII, Year III (Half Yearly) Nov. 2015 to Apr. 2016

Editorial Office :

Khadgaon Road, Kapil
Nagar, Latur, Dist Latur
413512 (M.S.) India.

Contact :-

Arun B. Godam

8149668999, 8483959442

E-mail :

hitechresearch11@gmail.com.

Shaurya Publication,

Latur

Price : Rs. 250/-

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Hanumant Mane
R Guide & Head, Dept of Marathi,
Shivchatrapati College,
Kalam, Dist Osmanabad(M.S.)

Dr. U.T. Gaikwad
Dept. of Geography,
Smt. S. D. M. College
Latur, Dist. Latur (M.S.)

Pro. S.B. Karande
Dept. of Economics,
Shri Bhausaheb Vartak College,
Borivali (W), Dist. Mumbai.

Dr. N.J. Waghmare
Res. Guide & Head, Dept. of Pali,
Govt. Sanatketa College,
Shivani, (M.P.)

Dr U.V.Panchal
H.O.D, Dept of Commerce,
Deogiri College,
Aurangabad, Dist. Aurangabad

Dr M.U. Yusuf
Assistant Professor,
Dept of Commerce,
Sir Sayyed College,
Auranbadad, Dist. Aurangabad

DEPUTY EDITORS

B.J. Hirve
Dept. of botany
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed. (M.S.)

Maimanat Jahan Ara
Head, Dept of Political Science,
Sir Sayyed College,
Aurangabad, Dist. Aurangabad

S.M. Bansode
Dept. of Sociology,
Shri Shiv Shahu Mahavidalaya,
Sarud, Tq. Shahuwadi, Dist.
Kolhapur

Dr. B.T. Lahane
Principal, Head, Dept. of English,
Sambhajirao Kendre College,
Jalkot, Dist Latur (M.S.)

13	Development of Library Anxiety: The Need of the Hour.	Shaikh Atkh Usman	65
14	Contribution of Dr. Zakir Hussain to Indian Education	Malmanat Jahan Ara	70
15	Foresting Entropronourship In The Now Millennium	Khan Rushina Hamod All	73
16	पर्यावरणीय व्यवस्थापन आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण	प्रा.डॉ.लक्षटे रत्नाकर बाबुराव	77

पर्यावरणीय व्यवस्थापन आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण

प्रा.डॉ.लक्ष्मण रत्नाकर वाबुराव

पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

देगलूर महाविद्यालय, देगलूर

16

Research Paper - Mgt. Sci.

मानवी हक्क प्रत्येक व्यक्तीला जन्मतःच मिळालेले असतात. ते मानवात स्वभावातच आहेत. मानवी हक्क रीति-रिवाज, परंपरा, कायदा, राज्य, शासक, शासन किंवा इतर कोणत्याही संस्थेची देणगी नाहीत. मानवी हक्क प्रथम आणि राज्य किंवा कायद्यासारख्या संस्था नंतर आहेत. बदलत्या काळानुसार राज्य किंवा कायदे मानवी हक्काला प्रवर्तित करणारे माध्यम म्हणून पुढे आहे, या संस्थांचे कार्य मानवी हक्कांच्या उल्लंघनास रोखण्याचे आहे. जगणेकरून प्रत्येक मनुष्य लोकशाही अधिकारांचा उपयोग करू शकेल. परंतू या सर्वांशिवाय वर्तमान जागतिक परिदृश्यात सन्मानपूर्वक व सुरक्षित जीवन जगणे मानव जातिसमोर एक मोठे आव्हान आहे. वाढत्या तापमानाने पर्यावरणासमोरील वाढत्या संकटांची घंटा वाजवली. अशात जोपर्यंत समस्त नागरिकांना स्वच्छ पर्यावरण मुक्त मानवी हक्कांच्या संरक्षणाचा अधिकार प्राप्त होत नाही. तोपर्यंत मानवाच्या सुरक्षित जीवनाचा प्रवास संपन्न होत नाही. ज्यात मानवासोबतच संपूर्ण सजीवांची स्थिती सामान्य राहिल.

मानवासाठी मानवी हक्कांचे संरक्षण ही कांही नवीन संकल्पना नाही, त्याचे मुळ भूतकाळातील अनेक घटकांत लपलेले आहे. भारत आणि पाश्चिमात्य परंपरात मानवी हक्कांना महत्वपूर्ण स्थान आहे. आज संपूर्ण मनुष्यजात शोषण, भ्रष्टाचार, अत्याचार आणि दहशतवादासारख्या घटनांनी प्रभावित आहे. अशा अस्थिर व अराजक वातावरणात जगासमोर एक महत्वपूर्ण आव्हान आहे, ते म्हणजे मानवी हक्कांचे कसे संरक्षण करावे ? भारतीय घटनाकारांनी उद्देशपत्रिकेत एक अशा समाजाची कल्पना केली, जे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय, प्रतिष्ठा आणि संधीच्या समानतेवर आधारित आहे. परंतू आज आम्ही जेव्हा भारतीय सामाजिक व्यवस्थेच्या संदर्भाने मानवी हक्कांची चर्चा करतो तेव्हा तेथील समाज व्यवस्थेत लिंग आणि जातिगत भेद-भाव, अस्पृश्यतेची भावना साकार होते. याशिवाय मागील अनेक दशकांपासून वर्तमान जगात मानवी हक्क हा शब्द चर्चेचा एक महत्वपूर्ण विषय बनवला आहे. पश्चिमेकडील राष्ट्र राज्याच्या विकासानंतरच ही संकल्पना आली व्यापक अर्थाने सर्वत्र मानवी हक्कांची मागणी वाढत आहे. इंग्लंडमधील १२१५ ची मॅग्नाचाट सनद, अमेरिकेतील बिल ऑफ राईट्स आणि फ्रांसचे मानवी हक्कांचे घोषणापत्र या संकल्पनेत गुंफले होते. मानवी हक्काचा संपूर्ण भारतीय समाजात कोणताच अर्थ नव्हता. परंतू त्याचा कायदेशीर प्रारंभ ऑक्टोबर १९९३ च्या राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाच्या स्थापनेने झाला.

मानवी हक्कास सर्वसाधारणपणे मूलभूत अधिकार किंवा जन्मजात अधिकार आणि नैसर्गिक अधिकारही म्हणतात, याचा अर्थ मानवाला निसर्गतःच कांही अधिकार प्राप्त झाले. ज्यास मानवी हक्क म्हणतात, प्रत्येक नागरिकांसाठी त्याची सुनिश्चिती करण्याचे संबंधित देश व शासनाचे दायित्व आहे. मानवी हक्क हे मानवी प्रकृतीची एक अविस्मरणीय कृती आहे. ज्यात प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानजनक व प्रतिष्ठापूर्वक जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. मानवी हक्क जगातील सर्व सभ्यता, संस्कृती, जीवन-मूल्य आणि आदर्शांचा आधार आहे. आजचा मनुष्य या आदर्शांपासून खुप दूर गेला आहे. तसेच त्यास यापासून दूर गेल्याचे जराही दुःख नाही. परिणामतः मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाचे चित्र जगात सर्वत्र भयावह आहे. गतिशील आर्थिक विकासासाठी आजचा मनुष्य ज्याप्रमाणे भौतिक संपदावर आपला जन्मसिद्ध अधिकार मानून प्रकृतीचा विनाश करत आहे, हे मानवी हक्कांचे उल्लंघन नाही का ? ज्याचा सर्वाधिक प्रभाव नजिकच्या भविष्यात गरीब, असहाय्य व सामाजिक आर्थिकदृष्ट्या मागासल्या देश व त्याच्या नागरिकांवर पडण्याची शक्यता आहे. फेब्रुवारी २००७ ला जलवायू परिवर्तनावर संयुक्त राष्ट्राद्वारा गठित आंतरराष्ट्रीय आईपीसीसी पॅनलने आपल्या अहवालात एक असेच भयावह चित्र मांडले. ज्यानुसार जर नजीकच्या भविष्यात पर्यावरण संरक्षणासाठी कोणते उल्लेखनीय प्रयत्न नाही झाले तर करोडो लोक गरीबी, भुकबळी व कुपोषणामुळे काळाच्या आड जातील. यासाठी मानवच मानवाचा भक्षक बनू नये. पर्यावरण व्यवस्थापनाची संकल्पना वैश्विक रुप धारण करत आहे.

मानवी हक्कांप्रमाणेच पर्यावरणीय व्यवस्थापन व संरक्षणाचा विषय आंतरराष्ट्रीय जगतापूढे द्वितीय महायुद्धानंतर चिंतेचा विषय बनला आहे. महायुद्धाच्या विनाशाने हे स्पष्ट केले की, आधुनिक शस्त्रास्त्र पर्यावरणासाठी किती घातक सिद्ध होतात ? बॉम्ब वर्षावाने मोठ-मोठ्या ऐतिहासिक नगरांना बेचिराख केले. हिरव्यागार शेतांना बंजर व कब्रिस्तानात रुपांतरित केले. अणुबॉम्बच्या वापराने पर्यावरणासाठी एक आव्हान निर्माण केले. हिरोशिमा व नागासाकीच्या अनुभवाने ही बाब स्पष्ट झाली की, पुन्हा अणुशस्त्रांचा प्रयोग झाल्याने बरेच वर्ष वातावरण दुषित बनते. रिडियोथेर्मीच्या धूळीस आकाशात दूरदूरपर्यंत पसरवतात. अणुशस्त्रांचा वापर त्यानंतर अद्यापपर्यंत भलेही झाला नाही, परंतू दोन महाशक्तीतील प्रतिस्पर्धेने हजारो अणुचाचणीचे परिक्षण झाले. दक्षिण-पश्चिमी महासागरात अमेरिका आणि फ्रांसच्या अणु परिक्षणातून निर्माण होणाऱ्या प्रदूषणाचे परिणाम जपान नागरिक आणि मासेमारीवर पडला. अणुशास्त्रज्ञांनी दिलेली चेतावणी कांही कमी नाही की, रेडिओ किरणांच्या कुप्रभावाने सरळ-सरळ प्रभावित लोकच रोगग्रस्त बनत नसतात तर येणाऱ्या पिढीसाठी कॅन्सरचा धोका अधिक पटीने वाढतो, या सर्व गोष्टींचा विचार करून वायुमंडल, अंतराळ आणि समुद्रात होणाऱ्या परिक्षणावर प्रतिबंध करणारे करार झाले. अनेक शास्त्रज्ञांनी जबाबदार नागरिकांचे ध्यान आकर्षित केले की, फक्त युद्धकाळातच नाही तर शांतीच्या युगातही पर्यावरण धोक्यात येते. पश्चिमी युरोपातील देशांनी १९६० च्या दशकापर्यंत ही बाब मान्य केली की, त्यांच्यातील औद्योगिकरण आणि शहरीकरणाच्या तीव्र गतीने होणारा विकास पर्यावरणीय आरोग्यासाठी घातक सिद्ध होत आहे. जर्मनीत काळाधूर फेकणाऱ्या कारखान्यांमुळे जे ढग निर्माण होतात, त्यामुळे आकाशातून जीवनदान देणाऱ्या धाराऐवजी शेताला बंजर करणारे गमितीचे गमितीचे पददान

पर्यावरण म्हणजे आपल्या चारही बाजूचे वातावरण होय. ज्यात आपल्या सर्व नैसर्गिक संपदा सहभागी आहेत. ज्याची गुणवत्ता सजीव प्राण्यांसह देशाच्या अर्थव्यवस्थेस हातभार लावणाऱ्या उत्पादकतेस प्रभावित करते. मनुष्याने आपल्या गरजांच्या पूर्तीसाठी नेहमी हितदायक पर्यावरणाचे शोषण केले. ज्यामुळे अनेक अनिष्टदायी त्याचा त्यांना सामना करावा लागत आहे. आज संपूर्ण मानवी समाज आणि त्यांचे सहकारी जीव-जंतू, वृक्ष-पक्षी, वायुमंडळातील सूक्ष्म जीव, अन्नधान्य, फळे-मासे आणि अशाच प्रकारे दूसऱ्या क्षेत्रात ज्याप्रकारचे पर्यावरणीय अनिष्ट आहे, यामुळे संपूर्ण मानव जातीला सन्मानपूर्वक जीवन जगण्याचा अधिकार सुनिश्चित होत आहे का ? मनुष्य जन्मतः स्वतंत्र आहे, परंतु तो सर्वत्र बंधनाने जखडलेला आहे. रुसोचे हे विधान स्पष्ट करते की, आजही मनुष्य कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे अनेक संकटांनी ग्रासला व जखडला आहे. ज्यात वाढते पर्यावरणीय संकट इतर अनेक संकटांचे कारण बनत आहे. ज्यासाठी आजचा औद्योगिक व तंत्रज्ञानात्मक मनुष्य स्वतः जबाबदार आहे. ज्ञान आपल्या खाजगी व वैयक्तिक स्वार्थासाठी संपूर्ण निसर्गाचे अनैतिक मार्गाने शोषण केले. १९७० च्या दशकापर्यंत स्पष्ट झाले होते की, एखाद्या संसर्गजन्य बिमारीप्रमाणे पर्यावरणीय प्रदूषणाचे संकट ही असेच आहे, ज्यात व्यक्ति आपल्या घरात राहूनही कमजोर व अकार्यक्षम बनतो. मारग्रेट व हेराल्ड स्पाऊट दांपत्यांनी आपल्या स्पेशिप अर्थ साहित्यात पुस्तकात स्पष्ट केले की, ज्याप्रकारे एका लहान आंतरिक्ष यानात प्रवास करणाऱ्या सर्व प्रवाशांना यानाच्या वायुमंडळात प्रदूषणापासून मुक्त ठेवण्यासाठी समानतेच्या जबाबदारीने प्रयत्न करावे लागतात. त्याच प्रकारची स्थिती व जबाबदारी पृथ्वीवरील नागरिकांची आहे.

मागील कांही दशकापासून तीव्र गतीने वाढते औद्योगिकरण व मानवाची उपभोगवादीवृत्ती व धोरणांमुळे वातावरणात कार्बन-डाय-ऑक्साईड सारख्या अन्य वायुंनी पृथ्वीच्या तापमानात तीव्र गतीने वाढ केली. ज्यामुळे जगातील प्रत्येक ठिकाणी अनेक पर्यावरणीय भीषण घटनांनी आपले तांडवीय स्वरूप दाखवले. ज्यामुळे फक्त मनुष्यच परेशान नाही तर त्याचा प्रभाव संपूर्ण जैवविविधता आणि विकासाच्या प्रतिमानावर पडला. निसर्गातील अनेक संवेदनशील प्रजाती विनाश पावण्याच्या मार्गावर आहेत. भारतात २०१० साली ०.४ ते ०.८ डिग्री सेल्सिअस तापमानाची रेकॉर्डब्रेक वाढ झाली. ज्यामुळे जलवायुतही तीव्र गतीने बदल होत आहे. राजस्थान, महाराष्ट्र, जम्मू-काश्मीर, उत्तर भारत, पूर्वोत्तर राज्यांत येणारा महापूर, वाढता कोरडा दुष्काळ, सुनामी ई. वाढते तापमान आणि बदलत्या जलवायूचा परिणाम आहे. याशिवाय पर्यावरणातील मानवाच्या वाढत्या हस्तक्षेपामुळे महानगरात एयरोसीलचे वाढते प्रमाण एक आव्हान आहे. पृथ्वीवर राहणारा प्रत्येक संवेदनशील माणूस आज जागतिक तापमानाच्या वाढत्या घटनाक्रमास / प्रक्रियेस अनुभवत आहे. आमची पृथ्वी जवळपास ४.५ अरब वर्षे जूनी आहे. पृथ्वीवर उपलब्ध जीवाणूंनी करोडो वर्षांपासून कार्बन-डाय-ऑक्साईड शोषण आणि ऑक्सिजन सोडून सजीवांना श्वासोच्छ्वास घेण्यायोग्य परिस्थितीचे सृजन केले. यामुळेच पृथ्वीवर जीवन शक्य झाले. परंतु आज आम्ही चंगळवादामुळे अशा युगात आहोत व पूढेही तीव्रतेने वाटचाल करत आहोत, जेथे जीवनासाठीची उपरोक्त महत्वपूर्ण क्रिया-प्रतिक्रिया असंतुलित होत आहेत. स्थानिक, विभागीय व जागतिक भौगोलिक सीमांना पार करून जीवन जगण्यास आव्हान देणाऱ्या या पर्यावरणीय समस्या आजच्या युगात संपूर्ण मानवतेच्या समोर संकटाच्या स्वरूपात उपस्थित आहेत.

जागतिक तापमान वाढीमुळे फक्त ग्लेशिअर वितळत नसून समुद्री जलस्तर वाढत आहे. ज्यामुळे येणाऱ्या काळात समुद्राजवळील बेटे बुडण्याच्या स्थितीत येतील. नदीच्या पात्रातील पाणी तीव्रतेने वाढल्याने महापूरांची समस्या आणि नदीचे तटबंध तूटण्याची समस्या रुद्ररूप धारण करू शकते. ज्याचा प्रत्यय आपणास महाराष्ट्रातील सावित्री नदीवरील पूल वाहून गेलेल्या ऑगस्ट २०१६ च्या घटनेतून आला तसेच सातत्याने दोन वर्षांपासून उत्तरांचलमध्ये हीच स्थिती निर्माण होत आहे. दूसरीकडे पर्वतातील बर्फ वितळल्यामुळे भविष्यातील नदीतील पाणी घटेल ज्याचा प्रभाव पुन्हा आमच्या जीवनावरच पडेल. कारण नदीतील पाण्याचा वापर शेतीसाठी होतो, ते मर्यादीत प्रमाणातच उपलब्ध होईल. अनादी वर्षांपासून सृष्टीतून मिळालेले पाण्याचा स्रोत पर्वतांच्या ग्लेशिअर पासूनच मिळतो. पर्यावरणीय शास्त्रज्ञांच्या मते, आज जगाचे तापमान १.५ डिग्री सेंटिग्रेड आहे, ज्यात १.५ ते ६.० डिग्रीपर्यंत वाढ होवू शकते. ज्याचा प्रभाव शेतीवर पडतो, तसेच अन्नधान्याचे उत्पादन कमी होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. अन्नधान्याच्या सुरक्षेचा संवेदनशील विषय पर्यावरणाच्या नाजूक संतुलनासोबत जुडलेला आहे. बऱ्याच ठिकाणी हे संकट पाण्याच्या कमतरतेमुळे तर पाण्याच्या महापूरामुळे निर्माण होते. अशाप्रकारे ऊर्जा सुरक्षा आणि ऊर्जा संकट ही आतापर्यंत पर्यावरणीय केंद्रीत चर्चेचा विषय राहिला. कोळसा आणि पेट्रोल, डिजेल सारख्या हायड्रोकार्बन जनित इंधनाच्या वापरामुळे अवकाशात उपलब्ध कार्बन गॅसमुळे पृथ्वीचे फाटणे व ऋतू बदलण्याच्या समस्येचा उल्लेख पूर्वीपासूनच होत आहे. याला पर्याय म्हणून ज्या उर्जा संसाधनाची चर्चा होते त्यांनीही पर्यावरणास सुरक्षित ठेवता येत नाही. उदा : जलविद्युत उर्जा उत्पादनासाठी मोठ-मोठ्या बांधांची निर्मिती गरजेची आहे. त्याने प्रभावित क्षेत्रात नैसर्गिक भौगोलिक संतुलन नष्ट होण्यासोबतच अधिक संख्येत विस्थापित शरणार्थी एक विस्फोटक राजकीय संकट निर्माण करतात. जे नर्मदा सरोवरापासून टिहरीपर्यंत अनेकवेळा स्पष्ट झाले.

१९८४ साली झालेली भोपाळ गॅस गळती सारखी इतिहासात दुसरी कोणती घटना नाही. अमेरिकेतील बहुराष्ट्रीय व्यापारी युनियन कार्बाइड कंपनीपैकी एका फॅक्ट्रीतून मिथाइल आइसोसोनाइट सारख्या विषारी गॅसच्या गळतीमुळे हजारो निरपराध लोकांनी जीव गमावला, वाचलेल्या हजारो प्रभावित लोकांसाठीही संकट निर्माण झाले की, ते भविष्यात कधीच निरोगी राहू शकत नाहीत. हिरोशिमा आणि नागासाकीच्या लोकांप्रमाणे त्यांचे अपत्य अनेक पिढ्या प्रदूषणापासून निर्माण होणाऱ्या रोगाने ग्रस्त राहतील. या औद्योगिक दुर्घटनेने एकदा पुन्हा बेजबाबदार, नफेखोरी आणि प्रदूषणामुळे होणाऱ्या नुकसानासाठी जबाबदार ठरवले.

जागतिक तापमानामुळे जलस्रोत सुखत आहेत. अशा स्थितीत ज्या राज्याकडे पाणी नसेल ते आपल्या शेजारी पाणी असणाऱ्या राज्यावर आक्रमण करतील उदा : कर्नाटक-तामिळनाडूतील १२ सप्टेंबर २०१६ ची स्थिती. पाण्याचे स्तर कमी, शुध्द पाण्याचा अभाव, जीवन आणि प्रकृतीसाठी आवश्यक पाण्याची कमतरता, वाढते वाळवंट, दुष्काळ शेतीवरील नकारात्मक प्रभाव इ. अनेक जटील समस्या येतील ज्या सदैव नव्या संकटांना जन्म देतील. आईपीसीसी नुसार पर्यावरणीय समस्येमुळे निर्माण कोरड्या दुष्काळाच्या स्थितीमुळे संपूर्ण जगात जवळपास ३ अरब २० करोड लोकांसमोर इ.स. २०८० पर्यंत पिण्याच्या पाण्याची समस्या निर्माण होवू शकते. तसेच शेतपिकांचे चक्र अनिर्यात्रित होण्यामुळे जवळपास ६० करोड लोक भुकवळीचे शिकार होवू शकतात. भारतातील जल संसाधन

अधिक प्रमाणात प्रकृती व जलवायू संतुलनाने प्रभावित राहते. ज्यात अधिक बदलामुळे पाण्याचे संकट निर्माण होते. भारतात १९५० च्या दशकात ५ लाख तलाव होते. ज्यामुळे ३६ लाख हेक्टर शेती पाण्याने भिजत होती. या तलावांचे प्रमुख कार्य पावसाच्या पाण्याचे संचयन आणि महापूरापासून वाचवण्यात हे महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत. भारत त्याची जाग वस्त्या, खेळाचे मैदान, गगनचुंबी इमारती आणि नवनवीन भवनांनी घेतली. पाण्याचे हे संकट अतः भारतातच नाही, तर तो वैश्विक आहे. कारण जगाची तीव्रतेने वाढत्या लोकसंख्येच्या तुलनेत जलसाठा व इतर संसाधनात वाढ झाली नाही. विशेषतः तिसऱ्या जगातील देशात जलघनत्वाच्या तुलनेत जलसंसाधने अत्यल्प आहेत. या देशाच्या खेड्यात आजही महिलांना पाणी आणण्यासाठी अनेक किलोमीटरचा प्रवास पूर्ण करावा लागतो. शेतकऱ्यांना पाण्याच्या कमतरतेमुळे दुष्काळाची झळ सोसावी लागते. स्वच्छ आणि शुध्द पाणी न मिळाल्यामुळे मुले जन्मास येताच निर्जलीकरणाचा शिकार होवून श्वास कोंडून मरतात. आज आमच्याकडून पुरवण्यात येणाऱ्या शुध्द पाण्यात नैसर्गिक प्रदुषण उदा : क्लोराइड, अर्सेनिक व फिटकनाशकाची मात्रा अधिक आहे. ती सातत्याने वाढत आहे. १९९९ साली केंद्र शासनाने केलेल्या एका सर्वेक्षणात जवळपास ७ करोड भारतीय लोक दुधित पाणी पित आहेत. ज्यात क्लोराइड, आयरन, नायट्रेट, अर्सेनिक व खारेपणाची मात्रा अधिक आहे. शासन सदैव भू-जलस्तर वाढवण्याचे प्रयत्न करत असते. त्याचाच एक भाग म्हणून महाराष्ट्रात भाजपा-शिवसेना शासनाने जलयुक्त शिवार ही योजना राबवली. ज्यामुळे पाण्याच्या साठ्यात वाढ झाली. आम जनतेला भविष्यात येणाऱ्या पाण्याच्या महासंकटाबाबत अधिक जागरूक होण्याची गरज आहे. आजच्या भौतिकवादी व्यवस्थेतील जनता पाण्याचे संचयन आणि संरक्षणाशी काहीच संबंध नसल्यासारखे वागते. या पिढीस भविष्यात येणाऱ्या संततीप्रती कोणताही जबाबदारी व कर्तव्याची भावना दिसत नाही. या गतिशील प्रकृतीत पाणी हे एक महत्वाची संपत्ती आहे. त्यासाठी भू-जलास पुन्हा पुर्नर्जिवीत करण्याच्या कृत्रिम पध्दतींना प्रोत्साहित करण्याची आवश्यकता आहे. ज्यामुळे पाण्यास एका विशाल व्यवसायात रुपांतरित होण्यापासून रोखता येईल. डॉ.राणा सिंग यांनी जसे राजस्थानात केले.

पर्यावरणीय व्यवस्थापन आज आमच्या समोरील एक समस्या बनली आहे. ती संपूर्ण जगासाठी समप्रमाणात धोकादायक सिध्द होत आहे. अमेरिकेसारखे विकसित उपभोगवादी राष्ट्र त्यासाठी अधिक जबाबदार आहेत. तर त्याचा सर्वाधिक परिणाम विकसनशील व मागासलेल्या राष्ट्रांवर अधिक पडण्याची शक्यता आहे. या पर्यावरणीय समस्येवर काही उपाय शोधले जात नाहीत असे नाही. तर पर्यावरणीय संरक्षणाच्या उपायांवर विकसित व विकसनशील राष्ट्रांत एकमत बनत नाही. ज्याचे मुख्य कारण खर्चाबाबतचे आहे. कारण कोणताही देश आपल्या अर्थव्यवस्थेतून पर्यावरणीय संरक्षणावरचा खर्च करण्यास तयार होत नाही, झालेच तर तत्त्वतः व औपचारिक होतात. पण व्यवहारत शून्यातच जाणवते. तर दुसरीकडे विकसित देशांना शंका आहे की, त्याचा परिणाम त्यांच्या चंगळवादी जीवनशैलीवर पडेल. त्यासाठी याबाबत कांही ठोस उपाय करण्याची गरज आहे. कांही सार्थक व सकारात्मक करावे जे पर्यावरणाचे संरक्षण, पोषण व संवर्धनात सहाय्यभूत ठरेल, जेणेकरून लोकांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण होईल. तसेच आपल्या येणाऱ्या पिढ्यांसाठी एक साफ, स्वच्छ व आरोग्यवर्धक पर्यावरणयुक्त जगण्याचा अधिकार देता यावा. कारण वाढते पर्यावरणीय संकट एक अशी समस्या आहे जी सर्वांना प्रभावित करते. कोणताही देश किंवा व्यक्ती त्याच्या

दुष्प्रभावापासून मुक्त नाही. भारतात स्वातंत्र्यानंतर ज्या परिवर्तनाची अपेक्षा केली होती. त्याच्या उलट दिशेने प्रवास होत आहे. यात बदल झाला परंतु या बदलाचा सर्वात वाईट परिणाम आधुनिक विकासाच्या शर्यतीत पळणाऱ्या समाजावर पडला. या समाजात यांत्रिक कृषीपासून दूर असणारा शेतकरी, तसेच अन्न, वस्त्र आणि निवारा यांसारख्या प्राथमिक बाबींना मिळविण्यासाठी आपल्या संपूर्ण दिवस व्यथित करणारा कामगार वर्ग आहे. पर्यावरणीय प्रदूषणाचा प्रभाव राष्ट्रीय सीमांपासून मुक्त असतो. मानवी समाजाचा वायु, जल आणि भूमीवर नैसर्गिक अधिकार आहे. तो अधिकार विश्वव्यापी बनत आहे. कारण जागतिकीकरणाच्या युगात ज्याप्रकारे संपूर्ण जग वैश्विक खेड्यात परिवर्तित होत आहे. त्यामुळे जगाच्या एका कोपऱ्यात घडलेल्या घटनेचा दुसऱ्या कोपऱ्यात परिणाम होणार नाही. याबाबीला नाकारता येणार नाही. आज संपूर्ण जग अणुबाँब बनवून गर्व करत असेल, परंतु शास्त्रीय अंदाजानुसार अवकाशात जवळपास ४.८ अरब टन ओझोन गॅस उपलब्ध आहे. जे आमच्यासाठी सुरक्षा कवचाचे काम करते. जे फक्त १००० मेगावॅटची शक्ती असणाऱ्या अणुबाँबच्या विस्फोटाने नष्ट होते. पर्यावरणीय हाणीची ही स्थिती मानवाच्या जगण्याचा अधिकार प्राप्त करण्याची चेष्टा करतात. त्यासाठी मानवी हक्काच्या कक्षेत पर्यावरणीय व्यवस्थापनास महत्त्वपूर्ण स्थान दिले आहे. मानवाच्या विकासाचा इतिहास प्रकृतीचे नियंत्रण आणि ज्हास मानव जातीच्या प्रगतीचा पर्याय आहे. अशास्थितीत अविवेकपूर्ण ज्हास विनाशाचे कारण बनू शकते. त्यासाठी भारतीय न्यायपालिकाही या संकल्पने पासून दूर नाही. त्यांनी स्वच्छ प्रदूषण रहित पर्यावरणास कलम २१ अंतर्गत मुलभूत अधिकाराच्या यादीत समाविष्ट केले.

मानवी हक्क आणि पर्यावरणीय व्यवस्थापनावर एकाच वेळेस विचार करण्यातून हे स्पष्ट होते की, मानवी हक्काचा केंद्रबिंदू मनुष्य आहे. तसेच जीवन त्याचा मुलभूत अधिकार आहे. जे पर्यावरणीय दशा आणि तत्वाच्या परिस्थितीकीय व्यवस्थापनावर आधारित आहे. परिस्थितीकीय संतुलन सर्व सजीवांच्या जगण्यासाठी आवश्यक आहे. अंतिमतः जीवनाचा अधिकार पर्यावरणाच्या संतुलन अधिकाराचे स्वरूप ग्रहण करू शकते जे एक सार्वभौतिक सत्य आहे की, एक संतुलित व प्रफुल्लित पर्यावरणातच विकासाचे प्रयत्न चालू राहतात आणि मानवी जीवन उच्च स्तरावर पोहचू शकते. ग्रीन इंडीया २०४५ च्या अभ्यासातून माहिती मिळते की, पर्यावरण प्रदूषण आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या विनाशाने सकल घरेलू उत्पादनाचा १५% पेक्षा अधिक नुकसान होत आहे.

पर्यावरणीय व्यवस्थापन ही एक फॅशन नसून अनिवार्यता आहे. यास समजून घेणे वर्तमान यंत्रवत मानवासाठी अतिआवश्यक आहे. जेणेकरून लोकांना तेंव्हाच खऱ्या अर्थाने मानवी हक्क सुरक्षित ठेवता येतात. पर्यावरण व्यवस्थापनाच्या माध्यमातून मानवास आपल्या आवश्यकतांच्या पूर्ततेचा मार्ग बदलावा लागेल. मानवी जीवनास प्रमुख व महत्वाचे मानून पर्यावरणीय तथ्यांचे संरक्षण आणि विकासात शासनासोबत सहकार्य करणारे एक जबाबदार नागरिक बनावे लागेल. कारण मानवी हक्कांबाबत मनुष्य शासन व प्रशासन यंत्रणेला जबाबदार मानतो. तर दूसरीकडे पर्यावरण व्यवस्थापनात स्वतःही तितकाच जबाबदार असतो. यासाठी आज एक अशा पर्यावरण व्यवस्थापनाची आवश्यकता आहे. ज्यात व्यक्तीचे मानवी हक्क सुरक्षित राहतील.

संदर्भ सूची

डॉ. बी.एल. फाडिया-आंतरराष्ट्रीय राजनीति, साहित्य भवन, पब्लिकेशन्स, आगरा.
एस.सी.सिंहल-समकालीन राजनीतिक मुद्दे, लक्ष्मी अग्रवाल प्रकाशन, आगरा.
२१ व्या शतकाचे वर्तमान परिदृश्य व आव्हाने-संपादक-डॉ.पंडित नलावडे.

मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय-प्रा.पी.के.कुलकर्णी-डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
उत्तर आधुनिकता-विभ्रम और यथार्थ-डॉ.रवि श्रीवास्तव-नेशनल पब्लिशिंग हाऊस, जयपूर एवं दिल्ली.
भारतातील सामाजिक चळवळी-डॉ.श्रीकांत गायकवाड, प्रा.रामकिशन मांजरे, अरुणा प्रकाशन, लातूर.